

Szovjet Marcsa halála és megdicsőülése

Az 1919. augusztusi szekszárdi „népítélet” és utóélete

12

Szelíd pannon táj ölelte, korán fekvő, korán kelő kisváros, a gyengéd, párás, kék dunántúli dombok között szorgos bortermelő gazdákkal, csenevész kisiparral és a nyugodt felszín alatt robbanásig feszült társadalmi viszonyokkal.¹ „Vulkán”, ahogy negyven évvel később a regényes emlékezet feltámasztotta.² A Tanácsköztársaság már megbukott, a románok bevonultak Budapestre, sőt már a Dunántúl nagyobbik – keleti és északi részét is – megszállták. Ám nem az egészet. Szekszárdot sem. Itt a hatalom augusztus 4-én esett ki a kommün gyűlölt helyi irányítóinak a kezéből, akik este már a törvényszéki fogdában ültek. Augusztus 9-én este érkeztek meg a Szegeden megszervezett Nemzeti Hadsereg első egységei. Pontosabban a Prónay-század egyik kisebb egysége. Gömbös János főhadnagy vezette őket, Gömbös Gyula vezérkari századosnak, a későbbi miniszterelnöknek a testvéröccse, akinek alig három hónappal korábban volt itt az esküvője.³ Szegedről indultak

augusztus 4-én hajnalban, de két nappal a Dunán való átkelésük után már könyékig véres volt a kezük. A Szekszárdra érkezésüket megelőző napon – augusztus 8-án délután fél hatkor – Faddon megfogtak egy fiatal szabólegényt, volt forradalmi vádbiztost, egy lovaskocsi után kötötték, és végigvágattak vele a település utcáin, majd a falu szélén agyonlőtték. Derék munkát végezhettek, a helybéli plébános büszkén írta meg a plébánia eseményeit megörökítő *Historia Domusba*, hogy a „szerencsétlen itt fekszik a faddi temető oldalában, ahová hozzátartozói lopva temették el, mivel az egyházi temetést megtagadtam”.⁴

A tiszték aztán Szekszárdon is egyből munkához láttak. Első útjuk a törvényszék épületében található fogházba vezetett, félholtra verték a foglyokat, majd miután kifáradtak, kiadósat mulattak a vörösbor városában. Másnap, augusztus 10-én pedig a vasárnap délelőtti szentmise után „népítéletet” rendeztek. A fogházban az igazságügyi hatóságok tiltakozása a készülő akció ellen eredménytelen volt, a segítségül hívott katonai karhatalom – a feloszlásban lévő volt vörösezred – már nem jelentkezett, a kisszámú fogházórság pedig megtagadta a fegyveres el-

¹ Tóth Zoltán: Szekszárd társadalmi és társadalmi átalakulásban. Budapest, Akadémiai, 1989.

² Szabó Lajos: Szekszárdi vulkán: veterán visszaemlékezés. Szekszárd, MHS Tolna Megyei Elnöksége Nevelési Osztálya, 1959.

³ Marosi Tibor József: A Prónay-különítmény tevékenysége Tolna megye Duna-parti településein 1919-ben.

Archivnet 18: 1-2 Paper: 2807, 19 p. (2018)

⁴ Uo.

lenállást a fenyegető magabiztossággal fellépő különítményekkel szemben, akik az államügyészt, sőt Pesthy Pál törvényszéki elnököt – Tolna megye tekintélyes birtokosát, a Bethlen-kormány későbbi igazságügy-miniszterét – is megfenyegették, nehogy az ügyészség ellenálljon a „népítéletnek”.⁵ Az előzőleg megvert, megkínzott foglyokat a fél szemén fekete kötést viselő Vértessy Károly tartalékos huszárfőhadnagy vezetésével kivitték a templom előtti térre, egyenként hordóra állították őket, majd miután a nép „döntött” a sorsukról, mint a kutyákat, pórázon kivitték a vásártérre. Szám szerint tizenhetet. Közülük nyolcat a Gömbös-különítménnyel érkezett Bibó Dénes hadnagy, okleveles gépészmérnök – egyébként a budapesti sportéletben közismert motorke-rekpáros versenyző – a gemenci út melletti eperfákra, rengeteg ember jelenlétében akasztotta fel. A háborút végigverekedő aransarkantyús vitéz – aki a Tanácsköztársaság időszakában Szántó Béla hadügyi népbiztos sofőrjeként is szolgált – biztos kézzel fonta a fehér ruhaszárító köteleket a már se élő, se holt elítéltek nyakára. Akiket előtte a város fényképészeivel is megörökítették, a híres-hírhedt fotográfia azóta a fehérterror legismertebb vizuális jelképévé nőtt. Az viszont kevésbé ismert, hogy a törékeny egészségű

⁵ A szekszárdi Népbíróság 101/1946-30 számú ítélete Hollós Havranek János bűnperében ÁBTL - I.-3.1.9.- I. s. - V-105075, 16, 19. L. még K. Balog János: Vádirat helyett (A fehérterror Tolna megyében). In Tanulmányok Tolna megye történetéből VI. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 1975, 185. Vö. Bodó Béla: A fehérterror. Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon 1919–1921. Budapest, Napvilág, 2022, 209–211.

őreg katolikus apátplébános, Fent Ferenc háromszor szólta a jelenlevőkhöz, hogy mennyire helytelen a szenvedélyekre és bosszúvágyra hallgatva népítélet alapján dönteni. Hiába könyörgött, végül őt is megfenyegették, a kivégzéseket pedig végrehajtották.⁶ Az eseményekről másnap a kivégzőosztag tisztjei – magukat kissé hányaveti módon a *Magyar Nemzeti Hadsereg Szegedi különítményeként* azonosítva – lakonikusan rövid jegyzőkönyvet készítettek: „A magyar hűm. [Hadügyminisztérium] VI. osztályának parancsa alapján a mai napon a következő egyéneket a nép egyhangú akarata és ítélete alapján kivégeztük Aranyos, Tánczos, Mauthner, Soós, Ocskó és Bertók »elvtársakat«. Vádjaik írásban az ügyészségnél.”⁷ Ami a bumfordi megfogalmazás ellenére is világosan dokumentálta, hogy a „népítélet” spontaneitása ügyes ren-

⁶ Kivonat a szekszárd belvárosi Historia Parochiana-ból. Fent [Ferenc] apát sajátkezű jegyzete MNL-TML-XXXV.1.d., MSZMP MB Archivum, Gy/a 39. Az apátplébános az egyébként evangélikus vallású Pesthy államügyész kérésére sietett a helyszínre. L. A szekszárdi Népbíróság 101/1946-30 számú ítélete Hollós Havranek János bűnperében ÁBTL - I.-3.1.9.- I. s. - V-105075, 17.

⁷ Magyar Nemzeti Hadsereg Szegedi különítmény 1919. augusztus 11. In Horthysta bírósági anyagok – 1919–1920-as különítményes gyilkosságok ügyében ÁBTL 4-1- A. 830. 362. Az augusztus 10-én kivégeztettek teljes neve: Soós Sándor megyei direktórium elnök, Aranyos György megyei kormányzótanácsbíztos, dr. Tánczos Vendel és Kovács Sándor vádbiztosok, Bertók (Scheibner) Róbert kerületi gazdasági hivatalvezető, Mautner Gyula, Ocskó László és Deák Mihály megyei direktórium tagok. L. MNL-TML-XXXV.1.d. Magyar Szocialista Munkáspárt Tolna megyei Bizottság Archivuma (MSZMP MB Archivum) Korabeli iratok vagy róluk készült hiteles másolatok, Gy/a-38 Gál (illetve Gaál) Dezső visszaemlékezése; vö: Vendel István: Szekszárd megyei város monográfiája, Szekszárd, 1941, 285. K. Balog János: i. m. 166.

dezői fogás volt. A polgárháború káosza, a kommunizmus ámokfutása igazából ragyogó ürügyként szolgált arra, hogy a háború végén szerep nélkül maradt, anyagilag lerongyolódott s most Horthy Miklós körül csoportosuló tisztikar a történelem sebesen forgó színpadán megvetesse a lábát. Véres csizmaszárral, lúdtollal ékesített Bocskai-sapkában, sűrűn csapkodó lovaglóostorral a kezében. Szekszárdon egyébként a vörösterrornak egyetlen, kiegyenesített kaszával a kezében elesett, földműves áldozata volt, akit utcai harcban lőttek le a júniusi ellenforradalom napjaiban.⁸

Egy héttel később folytatódott a gyilkos népünnepély. Vasárnap volt megint. Nagyboldogasszony napját követő vasárnap. Piros betűs ünnep. Elemi erővel tűzött a nap. Hideg tavasz és hűvös nyárelő után tomboló, igazi forróság.⁹ A délelőtti napsütésben fekete tömegben gomolygott a nép a belvárosi templomból, sokan jöttek be a környező településekről is. Az emberek szokatlanul élénkek voltak, mindenkit a Nemzeti Hadsereg, pontosabban a szegedi 46-os gyalogezred bevonuló katonái érdekeltek – élén a kárpáti harcterek és Doberdó poklát egyaránt megjárta s a szegedi vörös katonaságot lefegyverző Diendorfer Miksa alezredessel –, s akiket a város hivatalába csak imént visszahelyezett helyettes polgármester, Vendl István fogadott. Maga is ezüst vitézségi éremmel, Károly-csapatkeresztel, Signum Laudisszal stb. kitüntetett fronthar-

cos.¹⁰ De az egyszerű emberek is kíváncsian álltak körül a tollas sapkás „fehéreket”. Köztük a gyalogdandár törzstisztjeit, Pápay László főhadnagyot, Németh József tábori lelkészt és még néhány más tisztet.¹¹ Csupa érdeklődés volt minden arc. Nő, férfi egyaránt. Legalábbis Pápay főhadnagy bizalmas feljegyzésésként papírra vetett, s 1926-ban a Hadtörténelmi Levéltár részére átadott, eleddig soha nem idézett emlékezései szerint, amelynek elbeszélését követjük, mivel szemtanúként adott részletes, ha nem is teljes és nem is mindenben pontos leírást a bizarr módon lefolyt tragikus eseményekről.¹² A tömeg a mise végével sem oszlott szét, mintha érezte volna, hogy ismét rendkívüli események részese lehet. Igazuk volt, előző este a Gömbös-különítményhez tartozó, szekszárdi születésű Haidekker Károly huszár főhadnagy – megint egy újabb huszár! – azzal a kéréssel fordult Bartal Aurél főispán-kormánybiztoshoz, engedélyezze, hogy másnap a mise után népgyűlést tartsanak, amelyen „vázolják a kommunizmus káros hatását és borzalmaikat”.¹³ Késedelem nélkül, még aznap megkapták az írásbeli választ, a fő-

¹⁰ 1921-től vitéz Vendel István, 1921–1944 között Szekszárd polgármestere. Diendorferhez l. Hirn László: A negyvenhatosok fegyverben 1914–1918. Szeged, 1933, 16.

¹¹ Németh József Amerikában kezdődött s ott is végződött kalandos papi pályafutásáról l. Vágfalvi Zoltán: A kovászos uborkától az újvilági plébániáig: Németh József emlékezete. Szeged: a város folyóirata: város történelmi és kulturális magazin 35: 12 pp. 7–15., 9 p. (2023) online: http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2024/02/26/vagfalvi-zoltan-csaba-a-kovaszos-uborkatol-az-ujvilagi-plebaniaig/#_ednref29

¹² Pápay László: Szekszárdi népitélet. HIL TGY 2.0176. (1926. szeptember 8.)

¹³ K. Balog János, i. m.

⁸ Vendel István: i. m. 265. Vö. K. Balog János i. m. 197–198.

⁹ Dr. Réthly Antal: Hazánk időjárása a múlt évi (1919.) május–december hónapokban. Időjárás, 1920/1, 8.

ispán-kormánybiztos engedélyezte a másnapi népgyűlést, amelyen az engedély tartalmát ugyanúgy határozták meg, mint a kérelemben: „vázolják a kommunizmus káros hatását és borzalmaikat”. Akár egy feketemise rituális forgatókönyvében. Hiszen a kérelmező és az engedélyadó teljesen tudatában volt annak, hogy mi játszódott le egy héttel korábban, amikor szintén vázolták „a kommunizmus káros hatását és borzalmaikat”. A Szegedről frissen érkezett Pápayék viszont erről mit sem sejtve, lassan indultak le a templomból a Garaytérre. Meghallgatni az első térzenét a szekszárdi korzón. Mintha csak a kedélyes Mikszáth-regény, a Nosztyfi regényét olvasnánk – bár hol voltak már a békebeli nyalka huszárménték s a csillogó huszárkürtök!

A hullámzó emberáradatnak utat engedve a római katolikus plébánia elé tértek ki, először nem sok figyelmet vetve a városház felé forduló népre, mert azt hitték, hogy megszokott politikai propagandabeszéd következik. Ám hirtelen elhalkult a tömeg moraja. A városház ablakában megjelent egy férfi, és hangosan beszélni kezdett a néphez. A Szegedről érkezett tisztek azonnal felismerték a szónok markáns vonásait, a tömött bajusszal övezett, előreugró állú, szúrós, fekete szemű férfit, akinek arcára torz vonásokat rajzolt az állandó monokliviselés. K. Pethes László kétszáz holdas járszági földbirtokost, aki ugyan még csak 35 éves múlt, de már sokat látott, sokat próbált politikus és katonatiszt volt.¹⁴ 1918 őszén a felvidéki Selmec-

bánya Károlyi Mihály által kinevezett főispánja, a Tanácsköztársaság elöl Szegedre menekült hivatásos ellenforradalmár, a Károlyi Gyula által 1919 júniusában megalakított szegedi ellenforradalmi kormányból kimaradó hangos elégedetlenek egyike, zsidó tiszteket kommunizáló krakéler, vagy mondhatjuk így is: a hírhedté vált „szegedi gondolat” – Üsd a zsidót! – egyik első gyakorlati megvalósítója a Tisza-parti városban.¹⁵

A tömeg szomjasan szívta magába az izzó szavakat, s minden második mondatnál felzúgott a helyeslés: „Úgy van! Jól beszél!” A szónok pedig látta, érezte, hogy mondanivalója lényegére térhet, a tömeg bizonynyal követni fogja. Felszívított ajkán a kérdés: „Mit érdemelnek azok, akik elárulták a hazát?” Egyszerre levegőbe emelkedett ezer meg ezer kar – valószínűleg egyébként nem volt az ezer, legfeljebb néhány száz – s az izzó dühtől szinte tajtékozó szájjal ordította a tömeg: „Halált! Kötele! Agyon kell verni őket!” Ebben a pillanatban Németh tisztelendő hirtelen, minden szó nélkül ellépett Pápayék társaságából. K. Pethes László is gyorsan lekanyarította beszédét, hogy a „népítélet”-nek minél hamarabb „szabadfolyást” engedjen. A tömeg pedig újból gomolyogni kezdett a templom irányába fordulva, ahonnan várta az újabb láttnivalót.

Pethes László. In Archontológia, Jász-Nagykun-Szolnok Megye Közigazgatási tisztviselői 1876–1990 <http://jnszmtisztviselok.hu/1876-1944/tisztviselok1876-1944/petheslaszlo/index.html> (utolsó letöltés: 2024. augusztus 1.)

¹⁵ Kelemen Béla: Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919) Szeged, 1923, 282. Vö. Kozma Miklós: Az összeomlás 1918–1919-ben. Budapest, Athenaeum, 1933, 247.

¹⁴ K mint Kecskeméthy vagy forrásokban váltakozva: Kechkeméthy esetleg éppen csak K. Életéről röviden I. Bojtos Gábor: Kechkeméthy

Ami nem is késett. Tíz-tizenkét tollas sapkás, szedett-vedett felszerelésű egyenruhás emberekből álló osztag vonult a térre, parancsnokában s a bekötött szemű huszár főhadnagyban Pápay felismerte a szegedi bajtársat, Vértessy Károlyt.¹⁶ A kis osztag a templom felé vette az irányt, majd a templom mögött eltűnt a törvényszéki fogház kapujában. Pápay főhadnagy és maradék társasága eközben megálltak. Karba tett kézzel várták, vajon mi következik, de eszükbe sem jutott közbeavatkozni, sőt Pápay leírása szerint többé-kevésbé azonosultak is a „megérdemelt népitétellel”.¹⁷ Akikké a világháborús front poklában sohasem lehettek, most azzá váltak: egyszerű nézőkké. A műsor, bár kisebb léptékű, de hasonló volt: intézményesített embergylkolás. Nem ismerték fel, vagy nem akarták, vagy a legvalószínűbb, hogy nem volt bátorságuk felismerni a polgárháború előttük formálódó fondorlatos valóságát, a rafináltan előkészített és megrendezett színjátékot. Most a templom mögött előbb a fehér tollas katonákból álló szuronykoszorú vált ki a fekete embergomolyagból, a koszorúban pedig elcsigázott emberek halált sejtő arca sárgállott. Pápay nyolcat számolt, valójában heten voltak.¹⁸ A tö-

meg vad indulattal, ökölbe szorított kézzel fenyegetőzött, egyre erősebben tombolt az üvöltés: „Agyon kell verni őket! Kötelet! Halált!” Amint a menet közelebb ért, Pápayék meglepődve vettek észre a foglyok között egy fiatalasszonyt. A körülöttük állók készségesen magyarázták, ki is ő: a hírhedt „Szovjet Marcsa”. Bondy Lipót jómódú szekszárdi zsidó kereskedő elvált felesége, leánykori nevén Dezső Mariska, a szekszárdi pénzügy-igazgatóság irodavezetőjének a leánya.¹⁹ Fekete szemű, kövérkés, mégis markáns vonású zsidó nő, aki a lincselésre készülők állítása szerint minden rossznak a szelleme volt a bukott bolsi direktóriumban. A szekszárdi ellenforradalmi felkelés napjaiban állítólag két szóval döntött az emberek élete felett: „Svájcba küldeni!” – és az illető sorsát örökre megpecsételte, mert ez a halált jelentette. (Természetesen *fake news* volt, Dezső Mária senkit sem küldött „Svájcba”, mert egyetlen közönséges rablógyilkos vöröskatonától eltekintve a Tanácsköztársaság ideje alatt

¹⁶ Vértessy Károly később főhadnagyként szerelt le. 1945–1946-ban a Nemzetgyűlés kisgazdapárti színekben megválasztott tagja volt.

¹⁷ Pápay László: Szekszárdi népitétel. Gépelt kézirat a Hadtörténelmi levéltár (HIL) tanulmánygyűjteményében. Jelzete: HIL TGY 2.0176. (1926. szeptember 8.)

¹⁸ Prantner János Petrovics és Kovachich György városi, Bencze Ferenc Baka megyei direktóriumi tagok, továbbá Gróf Pál szovjet képviselő, Kecskés Ferenc lakásrekviráló, Wachtel Károly Gábor pénztintézeti direktóriumi tag és Bertók Róbertné Dezső Mária

szovjetházi vezetőnő. Gál Dezső: i. m. illetve Vendel István i. m. 285., s velük megegyezően K. Balog János i. m. 168. Bodó Béla idézett művében tévesen 9 főben állapítja meg az áldozatok számát, hanyagul kezelve a Vendel István-féle leírásban szereplők ragadványneveit, ráadásul Bertók Róbertné és Dezső Mária két különböző személynek veszi. A leírásban más pontatlanság is akad, az ugyanezen a napon a megyehatáron agyonlőtt Cséby fivéreket Csécsynek nevezi. L. Bodó Béla: Fehérterror i. m. 211. (A hibák az angol eredetiben is megtalálhatóak: *The White Terror. Antisemitic and political violence in Hungary, 1919–1921*, London, Routledge, 2019, 184, 216.)

¹⁹ „Bondy Lipót szekszárdi ruhanagykereskedő folyó hó 30-án délelőtt 12 órakor tartja esküvőjét a szekszárdi izr. templomban Dezső Mariskával, Dezső Jakab szekszárdi pénzügy-igazgatósági irodaigazgató leányával.” Tolnamegyei Közlöny, 1909. május 27., 2.

senkit sem végeztek ki Szekszárdon.²⁰) A vármegye háza az 1919-es kommün alatt „Szovjet Ház” volt, itt sürgött-forgott az élelemszűk időkben ház- konyhafőnökként „Szovjet Marcsa”. Szó szerint a húsosfazék közelében. Már a június 24-i szekszárdi ellenforradalom idején lopással vádolták, állítólag egy hatszobás lakást rekviráltatott a „burzsuj” tulajdonostól, másoktól pedig fehérneműt vette el fenyegetéssel, a kerületi gazdasági hivatalt vezető férjével egy rövid időre már akkor is őrizetbe kerültek.²¹ Nem tudni, mi volt igaz a vádakból. A kommün zűrzavarában a magánbűnök és közerkölcsök szinte összenőttek. Dezső Mária halála után csupán egy eltulajdonított értékes vagyontárgyért akadt jelentkező, egy zongorát követelt vissza korábbi tulajdonosa, egy volt katonatiszt azzal, hogy azt beleegyezése nélkül „vette meg” és szállíttatta el tőle Dezső Mária, az érte – értéktelen fehérpénzben kapott pénzösszeget – a panaszos visszaszámzattatta a hagyatékba.

Pápay főhadnagy úgy látta, Szovjet Marcsa vonásai még mindig egykori szépségéről tanúskodtak, de az elmúlt napok szenvedései mély barázdákat szántottak az arcára. Egy héttel korábban „szovjet férjének”, Bertók Róbertnek a felakasztását kellett végignéznie – akitől gyer-

²⁰ Vendel István i. m. 26–270. A szerb megszállás alatt álló Pécs napilapjának értesülése szerint „...kivégezték a szekszárdi vörös uralom egyik legkegyetlenebb hősét, Bertók Róbertné is, akit általában »Szovjet Marcsának« hívtak. Őt is fel akarták akasztani, de később ettől elálltak. Ez a hisztérikus asszony Sztankovászky földbirtokos 6 szobás lakását rekviráltatta magának. De elrekviráltatta sok család fehérneműjét is.” Szekszárd a vörös uralom után. Dunántúl, 1919. szeptember 3., 3.

²¹ Tolna Megyei Tanács, 1919. július 3., 7.

meket várt, s amelyről mindenki tudott, hiszen már a hetedik hónapban volt, azonban a fogházban elszenvedett kínzások következtében elvetélt. (Egy későbbi visszaemlékezés szerint Haidekker taposta ki belőle őrjöngve a magzatát.²²) Most égő szemekkel, mereven hordott fejfel haladt az élen, s csak néha szólt Németh József páterhez, aki szintén sápadtan gyalogolt a foglyok mellett – Pápay kenetteljes megfogalmazása szerint – „megadni nekik az utolsó vigasztalást, ami mindenkit megillet, mielőtt az Úr ítélőszéke elé lépnek”. A Garay téren továbbra is, mit sem sejtve játszott a katonazenekar. Az utcagyerekek kiabálva ugrándoztak a tömeg élén, s néha megállva visszatekingettek, vajon jönnek-e utánuk, mintha félték volna elszalasztani az ígérkező látványosságot. Amit Pápayék sem szalasztottak el. Mentek a tömeggel a Garay téren át a vásártér felé. A katonazene végre elhallgatott. Megélenkültek a házak ablakai, a tömeg pedig folytonosan nőtt és hömpölygött. Kiszáradt torokkal, csillogó szemekkel várta, hogy beteljesedjen, ami elé gátat vetni emberileg akkor lehetetlen volt. Egy egyszerű parasztasszony sajnálkozni kezdett: „Jaj, Istenem, szegények!” Ám a parancsnokló őrnagy, Rátvay Imre zászlóaljparancsnok hallva ezt, rákiáltott, hogy ő is oda kerülhet közéjük, ha tovább jajveszékel. Az asszony halálra ijedten kezdett magyarázkodni, hogy ő tudja, mennyire megérdemelték, de azért mégis...

A vásártér felé haladva Pápay főhadnagy végigtekintett a tömegen, s ott látta a kisváros társadalmá-

²² Szabó Lajos: Szekszárdi vulkán, i. m. 152.

nak minden rétegét, az egyszerű parasztoktól a fiatal úrileányokig. Az emberek útközben hangosan, szinte kiabálva beszélgettek a megérdemelt büntetésről, de voltak olyanok is, akik túlságosan emberségesnek találták az agyonlövést, ami az elítéltekre várt. Pápay az erkölcsök forradalom alatti elfajulását vette ki mindebből. A vásártérre érve az osztag elérkezett a vasúti töltéshez, ahol már önkéntes rendezők is akadtak, akik a tömeget visszatartották az azonnali lincseléstől. A vásott gyerekhad egy része felment a három-négy méter magas töltésre, hogy minél magasabb helyről láthassa a kivégzést, alig lehetett őket onnan elkergetni. A tömeg félkör alakban vette körül a vesztőhelyet. Mintha egy cirkuszi arénát álltak volna körül. A töltés aljában felállították a halálra szántakat, akiknek többsége némán, remegve állt, és várta sorsának eljövételét. Volt közöttük iparos, munkás, paraszt, fiatal és öreg. Katolikus, református, zsidó. A bal szélén állt az egyetlen nő, „Szovjet Marcsa”. Mereven, mint egy élő szobor. Mintha nem tudná, hogy mi fog vele történni, mintha önkívületi állapotban lett volna. Ekkor előlépett egy hórihorgas tartalékos tüzér hadnagy, s néven szólítva az egyes elítélteket, megkérdezte a néptől, hogy ki tud az illető védelmére felhozni valamit, és végül mit érdemel. Egyiknek akadt jóakarója, de az is megbánhatta, mert Pápay szerint kevésen múltott, hogy a feldühödött tömeg őt is oda nem lökte az elítéltek közé.²³ Néhány elítélt ugyan próbált

dadogva védekezni, de esélyük sem volt, hangjuk elveszett az „Agyon kell mind lőni!” felkiáltások között. Pápay pedig eltűnődött azon, hogy egy ügyesen kihasznált pillanatban mi mindenbe belevihető a tömeg. Szerinte pár lázító szóval a legjobb hazafit és ellenforradalmárt is ki lehetett volna végeztetni ott és akkor. (Azt sajnos nem tudjuk, hogy ez a megállapítás már ott és akkor megfogalmazódott-e benne, vagy csak amikor a fehérterror zavaros és szennyes árjának elvonultával papírra vetette elbeszélését.)

A tollas, katonaruhás kivégzőosztag tíz-tizenöt lépésre felállott az elítéltekkel szemben. Már csak a „Tűz!” vezényszó hiányzott, amikor valaki közbekiáltott a tömegből: „Le a kabátokkal!” Erre újból előlről kezdődött minden, hogy minél tovább tartson a halál mulatsága. Az elítéltek levetették kabátjukat – nagy kincs volt akkoriban, sokan tartottak rá igényt. Ismét pár pillanat, s a puskák „kész”-ben a melleknek irányítva. Elhangzott a vezényszó, eldőrdültek a lövések, de az izgatottságtól remegő kezekből leadott sortűz nem sok eredményt hozott. A nyolc elítéltekből alig néhány esett a földre, sőt az egyik újból felugorva még kegyelemre emelte kezét.²⁴ „Kegyelem nincs, csak az Istennél!” – hallotta Pápay. A nép üvöltve biztatta a puskásokat. Szovjet Marcsa az első lövés után még állt, s a lövés pillanatában csak éppen megrándította a fejét. Rátvay őrnagy, látva a sortűz

²³ Pápay elbeszélésével ellentétben valójában ketten emeltek szót Kovachich Györgyért, Landauer Dezső és Debulai József. L. A szek-

szárdi Népbíróság 101/1946-30 számú ítélete Hollós-Havranek János bűnperében ÁBTL - I.-3.1.9.- I. s. - V-105075, 18.

²⁴ Kovachich György L. B. I.: „Csak az volt a bűne, hogy Petőfit szavalt”. Emlékezés 1919-re. Tolna Megyei Népművelési és Művelődési Bizottság, 1957. március 23. 3.

sikertelenségét, előszólitott két zászlóaljában szolgáló tiszthelyettést. Ezek végeztek végül a vonaglókkal, jobbról és balról, közvetlen közelből adva meg nekik a megváltó halálos lövéseket. Hosszú másodpercekig tartott így is a kegyetlen végjáték, amíg mindegyiknél beállt a halál. Pápay tudósítása szerint a nép „ki-elégülten, zajjal és szitkozódva még egy ideig a hullákat nézegette, melyektől nem is olyan régen rettegve félt”. Egy úriasan öltözött férfi azzal a kéréssel fordult az egyik jelen lévő tiszthez, hogy engedje meg a halottak egyikéről a sárga francia cipőt lehúzni, mert azt tőle „kommunizálták el”. Dél volt. A rekkenő hőségben a tömeg lassankint oszladozott.

Pápayék is elhagyták a teret. Útközben összetalálkoztak Németh páterrel, aki elmesélte hihetetlen küldetését. Ő, ellentétben tisztársaival, nem maradt néző. Amikor látta, hogy a halálos „népítélet” elkerülhetetlen, egyenesen a fogházba ment, ahol papi voltát igazolva felkereste az egyes elítélteket. Meggyóntatásukra idő már nem volt, így a katolikus egyházjog szerint a „megbánás felkeltése” után azonnal feloldozta őket. Pár pillanat alatt készen volt a férfiakkal, s végül felkereste cellájában Bertók Róbertné, akinek vallása után érdeklődve azt a választ kapta, hogy „zsidó”. Erre megkérdezte tőle, hogy mi az utolsó kívánsága? A nő, miután pártfogásába ajánlotta két, előző házasságából való kisgyermekét, a legnagyobb meglepetésére azt kérte még, hogy keresztelje meg, mert régi vágya felvenni a keresztséget. A megdöbbsent lelkész abban a hitben, hogy a fiatal nő ezzel a tettevel a halált véli elkerülhetőnek, megmagyarázta neki,

hogy megkeresztelése a sorsán mit sem változtat. Bertókné nyugodtan jelentette ki, hogy tudatában van ennek, és kérését továbbra is fenntartja. Erre Németh páter a cellában lévő pohár vízből megkeresztelte, s „utolsó lelkivigasztalásban” részesítette.²⁵

A zsidó lánynak született Dezső Mariska, „Bondyné”, ahogy első férje után ismerték a szekszárdiak, vagy Szovjet Marcsa, ahogy csúfolták kivégzése alatt, Bertók Róbertné néven, akivé a Tanácsköztársaság laza házasságjoga jóvoltából lehetett rövid földi életében, katolikusként halt meg. Halálának bejegyzése megtalálható a szekszárdi belvárosi római katolikus plébánia halotti anyakönyvében, megegyezően a

²⁵ Bertók Róbertné *in articulo mortis* katalizálását megerősíti a Szekszárd Belvárosi Plébánia 1919-es halotti anyakönyve, 265. oldal 213/1919 (online: <https://e-archivum.pecsi Egyhazmegye.hu/hu/fondjegyzekek/PEL.III/PEL.III.1-251/PEL.III.130-1911-1924>). Az eseményt ismerteti a Tolna Megyei Levéltárban őrzött Szekszárd belvárosi plébánia Historia Domusának kivonata is: „...augusztus 17-én még 7 ember köztük egy nő is, végeztetett ki a vasúti töltés mellett kommunistaság vádjával, ugyancsak népítélet alapján, agyonlövés által. Ekkor már itt volt a Szegedről érkezett fehérkatonaság s a kivégzettek a katonasággal érkezett tábori lelkész látta el az Egyház kegszereivel. A katolikusok ekkor is mind meggyóntak és megáldoztak, sőt a köztük levő zsidónó özv. Bertók Róbertné Dezső Mária közvetlenül a vesztőhelyre való indulás előtt a fogházban felvette a kereszttség szenttségét. Az ezen alkalommal kivégzettek közt négy szekszárdi lakos volt, névleg Prantner János, Kecskés Ferenc, Bence Ferenc, és Gróf Pál, valamennyien kath. földművesek. Rajtuk kívül, mint ötödik szekszárdi lakos volt az előbb említett nő is. A kivégzettek között katolikus volt 5, illetőleg a megkeresztelt nővel együtt 6, és zsidó felekezetenélküli 1.” Historia Parochiana Szegszard (Pécsi Egyházmegyei Levéltár) PEL. III.130 Szekszárd-Belváros 40.

Pápay László által megírtakkal.²⁶ A katolikus halotti anyakönyvekben van arra is egy rovat, hogy melyik lelkész temette el az elhunytat, ide viszont Fent Ferenc apátplébános csak annyit írt lakonikusan: „a Rabbi”. Aligha akadhat ennél különösebb római katolikus anyakönyvi bejegyzés, mely minden katolikus kánonjogi rendelkezésnek ellentmond. Mégis így van. Végakaratóval ellentétben zsidó családja és zsidó sorstársai Dezső Máriát halálában sem engedték el maguk közül, s ezt az idős, emberséges apátplébános is tudomásul vette. Ugyanis a római katolikus egyházközséghez hasonlóan a szekszárdi izraelita hitközség is sajátjaként vezette be halottai közé, a hivatalos állami halotti anyakönyv viszont – újabb csavar a történetben – felekezetenkülüként regisztrálta a kivégzett fiatalasszonyt. Sírja a szekszárdi zsidó temető félreeső részére került.²⁷ Szerencsésebb budapesti sorstársa, Polányi Károly, a gazdag zsidó nagypolgárnak született, ateistából szocialista kereszténnyé lett társadalomtudós, egy öregkori, mára elfelejtett tanulmányában azt írja: „...alapvető zsidó mítosz a kereszténység őszinteségében való kétség, amelyet látszatra, ezt el kell ismerni, a zsidóság egész története igazol.”²⁸ A történelem bú-

vára persze nem tudhatja, kit és mit igazol a korszak veszélyes mocsarában elmerült zsidó fiatalasszony börtönbeli bádogpohárból való megkeresztelkedése élete utolsó órájában, azt viszont igen, hogy a minden törvényességet felrúgó népítéletek áldozatainak kihülő teteme felett indult hódító útjára a keresztény nemzeti újjászületés. Talán ezért is volt, hogy Pápay László 1926-ban, amikor beszámolóját – immár századosként – felterjesztette a Hadtörténelmi Levéltár igazgatójának, bevezetőjében lelkiismeretesen jelezte: „...ami a leírás nyilvánosságra hozásának, valamint felhasználásának idejét és módját illeti, ebben nálamnál illetékesebbnek, s hívatottabbnak tartom a Hadtörténelmi Levéltár igazgatóságát. A *Megjegyzés*ben feltüntettem a szereplő személyek, valamint a leírt eseményekről fényképfelvételeket készítő legszükségesebb és általam tudott adatait, hogy ezzel módot adhassak a leírás valódiságáról való meggyőződhetésnek. Egyben kérem az átvételt írásban elismerni tekintettel a benne foglaltak kényes természetére.”²⁹

Minden szempontból kényes ügy volt. Még el sem földelték az áldozatokat, de a kivégzésükről készült fényképfelvételeket már a szekszárdi kaszinó ablakaiban állították ki, hogy okulásképpen ország-világ lássa őket. Szekszárd neve s az augusztusi „népítéletek” rémisztő-borzongató híre gyorsan terjedt a forradalmak és ellenforradalmak sokkjából aléltnan ébredező országban 1919 kora őszén, s amikor Horthy Miklós fővezér október 7-én meglátogatta a várost, maga is kom-

²⁶ Szekszárd Belvárosi Plébánia 1919-es halotti anyakönyve, i. m. 265.

²⁷ A szekszárdi zsidó hitközsegnél található anyakönyvi kivonata online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MILEV_Anyakonyv_ek_03_21/?pg=199&layout=s (utoljára letöltve 2024. augusztus 1.) Állami halotti anyakönyvi kivonata: Özveggy Bertók Róbertné Dezső Mária hal. akv. 331/1919. Köszönöm Kóródi Máténak, hogy a dokumentum másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

²⁸ Polányi Károly: A Galilei Kör hagyatéka, Új Látóhatár, 1960/6, 522.

²⁹ Pápay László i. m. 1.

mentálta a történeteket. „Rég készültem ide, ebbe a városba, ahonnan a magyar nemzeti hadsereg átkelven a Dunán, megindult második honfoglaló útjára. Dunántúl szenvedései mélyen érintették a Szegeden tartózkodó nemzeti hadsereget, de nem tudtak előbb elindulni, mert ezer akadály került útjukba. Fehérterrorral kürtölik tele a világot, pedig amit a nemzeti hadsereg művel, az nem terror, az büntető expedíció, de nem ártatlan emberekkel szemben, hanem azokkal, akik elárulták a magyar nemzetet, sárba taposták, vérig kínozták a magyar népet. Attól az apától, akinek fiát és leányait, attól a fiútól, akinek szüleit és testvéreit a pokoli kínzások ezer szenvedésin vitték át és életüktől fosztották meg a gaz uralom rablói, nem lehet mindig higgadtságot, a szenvedélytől mentességet kívánni. Gondoskodás történt azonban, hogy az érzelmek vihara ne ragadtassa el a hadsereget ezen büntető expedícióiban sem. A nemzeti hadsereg megindult. Veszprémbe és Győrbe már bevonultunk, holnap jön Székesfehérvár, azután megyünk tovább.”³⁰ Horthy Miklós fővezér – ma divatos kifejezéssel – eltartott kisujjal viszonyult az augusztusi véres drámához, de világosan jelezte hallgatóságának, a szekszárdi tömeges kivégzések esetében nem a nyomás alól felszabadult népharag spontán kitoréséről volt szó. A megtorlásokat gondosan előkészített forgatókönyvek alapján végezték. A szegedi kormány által Tolna-Baranya vármegyék meg nem szállt területére kinevezett kormánybiztos-főispán, Bartal

³⁰ Horthy Miklós. Tolnamegyei Újság, 1919. október 11., 1.

Aurél emlékirataiban lakonikus tömörséggel le is írta: „...augusztus 2-ikán jöttem át Szekszárdra, hol a hatalmat Tolna és Baranya megyék meg nem szállott területeire átvettem s erélyesen fogtam neki a rendcsinálásnak. A megyei rémuralom exponáltabb vezetőit, csupa elvetemült, gyilkos kommunistát sikerült nagy részben összefogatni és megérdemelt bűnhődésükhöz juttatni.”³¹ Bartal, Horthy Miklós bizalmasa a szegedi fővezérségen előkészített mestertervet valósította meg. A már idézett augusztus 10-i népítéletről fennmaradt tiszti jelentés a maga brutális katonai egyszerűségével is egyértelműen fogalmazott: parancsra tették. A fehérterror nem a felszabadult lelkesedés hullámaira ült fel, ilyen hangulat ugyanis nem volt sehol, hanem a fortélyos félelem eszközeivel mutatta meg, ki lesz az úr a vörös elnyomást és a fehér felszabadulást egyaránt kísérő általános apátia felett.³² Abban a városban, ahol a júniusi ellenforradalom leginkább azért fulladt kudarchba, mert Szekszárd népe „csak nagyon gyéren csatlakozott hozzá”, abban a Tolna vármegyében, amelynek népére az ottani birtokainak kezelését átvevő Bartal úgy emlékezett: „demokrata, sőt prolimentalitású és úrgyűlölő”.³³

³¹ Bartal Aurél: A beleházi és ethrekarchai Bartal család. Karcag, Kertész Ny., 1937, 214.

³² L. Andrásy Gyuláné Zichy Eleonóra az öt nappal későbbi október 12-i székesfehérvári fővezéri látogatásról úgy tudósít, hogy „a városon kívül még van lelkesedés, de minél beljebb jövünk annál indifferensebb lesz a publikum”. Gróf ifjabb Andrásy Gyuláné Zichy Eleonóra: Napló 1917–1922, Budapest, Szépművés, 2018, 233.

³³ Uo. 208. A szekszárdi ellenforradalom gyenge lakossági támogatásához l. A vörös uralom elleni ellenforradalom megünneplése. Tolnamegyei Újság, 1939. július 5., 1.

Ahová a megérkező Prónay, „miután a népek közömbösnek mutatkoztak”, a lakosságot botozással és akasztással akarta felvillanyozni és felpaprikázni. Mindenekelőtt a zsidóság ellen. Az áldozatok többsége egyébként „keresztény” földműves volt.

Tolna megyében a fehér „felszabadítás” több mint háromszor annyi ember életét vette el erőszakosan, mint a vörös „rémuralom”.³⁴ Horthy fővezér két hónappal később ezért is részesülhetett hibátlan fogadtatásban Szekszárdon. A kivégzett bolsevik potentátok képeit ekkorra már eltüntették a kirakatokból, helyettük sárközi népviseletbe öltözött, festői látványt nyújtó lányok és asszonyok álltak sorfalat a fess, egyenes tartású fővezér érkezésekor. A siófoki fővezérség irányítása és cenzúrája alatt lévő dunántúli lapok pedig arról írtak, hogy „a sok üdvözlésből csak úgy sugárzott a magyar szívnek mélységes érzése, az az érzés, amely áthatotta azon pozsonyi országgyűlésen résztvevő nemesek szívét, amikor felhangzott

az a lelkes kitörés is: »Életünket és vérünket!«³⁵ Horthy fővezér minderre szerényen válaszolt, elmondta, hogy ő nem a szavak, hanem a tettek embere, s azt is, hogy a magyarok legsúlyosabb betegsége a „politizálási düh”. Ami Horthy szerint azonos a „turáni átokkal”. A tiszteletére rendezett díszében a fehér asztal mellett további hódoló hangvételű tósztokat hallgatott meg. Az augusztus 10-i akasztásokat végrehajtó tisztek által durván semmibe vett Fent Ferenc apátplébános a Nemzeti Hadsereg tisztikarát éltette, az augusztus 17-i tömeges kivégzést végrehajtó katonaság vezetője, Diendorfer Miksa alezredes pedig a katonaság nevében szintén azzal köszöntötte Horthyt, hogy „életünk és vérünk meggondolás nélkül áldozzuk, ha akarod, fővezérünk. Megyünk előtted, söpörjük az utat, hogy mielőbb diadalmasan bevonulhass oda, ahova kíván már hónapok óta a magyar minden szívdobbanása.”³⁶ Diendorfer aztán inkább meggondolta magát, s nyugdíjba ment, vagy nyugdíjba küldték, miután a másik hírhedt különítményvezér, Héjjas Iván főhadnagy rémtetteivel találkozott Szolnokon, de tisztársai – kevés kivétellel – mentek előre.³⁷ Ahogy Horthy írta emlékirataiban, acélseprűvel. Egészen 1944. október 15-ig, amikor a magyar tisztikar túlnyomó többsége már nem áldozta fel „meggondolás nélkül” magát a Legfelsőbb Hadúr szavára, hanem es-

³⁴ A Tolna megyei vörösterroznak Váry Albert koronaügyész-helyettes szerint a következő településeken voltak halálos áldozatai: Böleskén 2 áldozat, Dunaföldváron 3 áldozat, Kistengelicen 1 áldozat, Nagyszékelyen 1 áldozat, Pakson 4 áldozat, Páhi 1 áldozat, Szekszárd 1 áldozat, Tolna 2 áldozat, Tengelic 1 áldozat, Tamási 7 áldozat, Dombóvár 2 áldozat. L. Váry Albert: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Vác, 1923, 8, 38, 86, 98, 100–102, 123, 142, 144.; Vö. K. Balog János i. m. 204, ő az első hónapot tekintve 71 különítményes gyilkosságot sorol fel. Vö. Kórodi Máté: Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.). Budapest, Clio Intézet, 2020, 12, 14, 19, 23, 26–27, 41, 44, 48, 54–57, 60–61. Részletesen dokumentálja a 82 kivégzett tolnai lakos fehérterror nyomán bekövetkezett erőszakos halálának körülményeit.

³⁵ Horthy Miklós. Tolnamegyei Újság, 1919. október 11., 1.

³⁶ Uo., 2. A Horthy-kultusz 1919. őszi eseményeihez l. Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz. Múltunk, 2009/4, 166–171.

³⁷ Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. Budapest, Magvető, 1978, 127.

küjét megtagadva, a Magyarországot megszálló, de végső győzelmet ígérő németekhez állt át, s felesküdt Szálásra. Köztük a krónikáiról Pápay László is, ekkor már a keleti frontot megjárta ezredesként. Az emberséges katonatiszt ugyanúgy ment Nyugatra, parancsra, ismét csak tehetetlen nézőjeként a történelemnek és saját történetének.³⁸ *„Ein jeder hat Deutschland verlassen, Ungarn war dort bis zum letzten Atemzug”* – Mindenki elhagyta Németországot, csak Magyarország volt vele az utolsó lélegzetvételéig” – jellemezte a volt vezérkari főnök, Szombathelyi Ferenc néhány nappal a kormányzó fegyverszüneti proklamációja előtt a magyar ámokfutást. Néhány hónap, s kiderült, nem jól számítottak. Sem a kelletlen Pápay, sem fanatizált tisztársai. 1945-ben fordult a kocka.

Mint az egész országban mindenütt, a második világháborús vereség után Szekszárdon is átírták a történelmet. Főleg a közelmúltét. A tegnapi hősök Szekszárdon is „fasiszta” gazfickókká, a tegnapi gazfickók „antifasiszta” hőökké lettek. Vendl Istvánt például, aki időközben Horthy Miklós kegyelméből vitéz Vendel István lett, s negyedszázadon keresztül Szekszárd polgármestere. Ellene Szekszádról írott 1941-es monográfiája, illetve annak a Tanácsköztársaságról írott fejezete miatt indítottak népbírósi eljárást. A feljelentés szerint munkájában „fasiszta és demokráciaellenes kitételeket használt”, és a „bolsevizmus és demokrácia ellen izgatott”. (1945 után demokrácia és bolseviz-

mus a hivatalos politikai szótárban ugyanazt jelentette, a népi demokrácia nagyobb dicsőségére.) Le is tartóztatták a szívbeteg embert, ám a népszerű városvezetőt 1946 végén még bizonyítékok hiányában nem lehetett elítélni.³⁹ Az ítélethirdetésen zsúfolt volt a tárgyalóterem, s a könnyező közönség tapssal vette tudomásul a „fasiszta” városvezető felmentését. A modern Szekszárdot megteremtő Vendel ugyan szívből utálta a bolsevizmust, talán helyeselte is az 1919-es augusztusi lincseléseket, de nem volt fasiszta, s valószínűleg antiszemita sem. 1944 tavaszán szembeszegült a zsidók elkülönítését elrendelő kormányzati rendelkezésekkel, s nem alakíttatott ki a megyeszékhelyen gettót. Sőt a helyi nyilas pártház létrehozásához sem utalt ki párthelyiséget, ezért a Sztójay-kormány belügyminisztere, Jaross Andor áthelyezéséről döntött. Mivel Vendel István a döntést nem fogadta el, nyugdíjazták.⁴⁰ De ezt 1945 után nem tudták be érdemének, az ÁVH 1949-es környeztanulmánya szerint „a mai rendszerbe beilleszkedni nem tud, a demokrácia részére politikai szempontból teljesen megbízhatatlan”.⁴¹ A Rákosi-korszakban kulákként leplezték le a kicsiny megmaradt földjén gazdálkodó idős embert, „aki beadási kötelezettségét nem teljesítette, s 3 fejadagrészt tartott vissza olyanok részére, akik nem tartoznak a családjába”.⁴² 1967-ben magányosan halt meg elő-

³⁹ Letartóztatták Szekszárd volt polgármesterét. *Kis Újság*, 1946. november 26., 3.

⁴⁰ Dr. Dobos Gyula: Neves szekszárdiak. In *Szekszárd a XX. század első évtizedeiben – Tanulmányok és képek*. Szekszárd, 2002, 428.

⁴¹ *Uo.*, 429–430.

⁴² *Leleplezett szekszárdi kulákok*. Tolnai Napló, 1952. január 29., 4.

³⁸ Hausel Sándor: „...Uraságok szép kastélyaival díszeskedik...” : Bercel története. Bercel, Önkormányzat, 2008, 451–452.

hegyi kis szőlejeiben, elhunyt csak az anyakönyvi rovat apróbetűs hírei között szerepelt.

Diendorfer Miksát a korai nyugdíjba menetel sem mentette meg a Jászapatiba való kitelepítéstől 1951 nyarán. Ez utóbbit a Doberdó fennsíkján száz halált túlélt katona már nem élte túl. Horthyista katonatiszt volt, ráadásul „szegedi”, akinek szép budapesti lakása volt. Nem úszta meg szárazon K. Pethes László sem, aki kanyargós, de kudarcba fulladt két világháború közötti politikai karrierjét zajos turanista handabandázással kompenzálta – „Merjünk újra nagyváros lenni! Nem vagyunk egyedül! Ezermillió turáni fajtestvérünk áll a hátunk mögött!”⁴³ –, 1947-ben kétévi börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték.⁴⁴ Igaz, nem szekszárdi szereplése, hanem fékezhetetlen antiszemita nyelve miatt. A nyíregyházi népbíróság ítélete szerint, amikor átvette Szabolcs megyei birtokát korábbi zsidó bérelőjétől, úgy fogalmazott a gazdasági cselédeknek: „Kedves Fiaim! Megszabadítottalak benneteket a zsidóktól, hogy ne legyetek zsidószolgák. Ezentúl nem a zsidókat, hanem egy magyar urat fogtok szolgálni, aki benneteket vezetni fog, a zsidókat pedig ki fogjuk füstölni még az országból is.” Ha megharagudott, cselédségét korbacccsal verte, a közeledő orosz hadsereget pedig „büdös muszkáknak” nevezte. A vádak alátámaszthatja, hogy Pethes még 1944 októberében is úgy keresett „erélyes” gazdatisztet szabolcsi birtokára, hogy kikötötte:

„fajmagyarok előnyben”.⁴⁵ Pedig ekkor az oroszok már tényleg a „spájbán” voltak.

Nála jóval szerencsésebben járt Vértessy Károly, mindkét szekszárdi népitélet „főrendezője”. A két világháború között családi birtokán gazdálkodott, politikai bukdácsolás helyett az üzleti életben szárnyalt, 1945-ben pedig kispap színeiben nemzetgyűlési képviselővé is megválasztották. 1946-ban aztán kiderült gyilkos múltja, de idejében Nyugatra szökött a letartóztatás és a biztos halálos ítélet elől. Ott egészen 1956-ig aktív részt vállalt az emigrációs közéletben, aztán nyoma veszett. A másik főrendező, az augusztus 17-i népgyűlés előkészítője és a beszámolókat szerint másik szónoka, Haidekker Károly nevét megmagyarosítva, vitéz Hanthy Károlyként a kakastollas rendvédelemben, a csendőrségnél csinált karriert, amelynek csúcán, az 1940-es évek elején csendőralezredes és a székesfehérvári csendőrosztály parancsnoka lett. Ez utóbbi minőségében a frissen festett rámpákon személyesen ellenőrizte a város sokezres zsidóságának bevagonírozását 1944 kora nyarán, majd csendőr pótzászlóalja parancsnokaként részt vett az utolsó revíziós magyar „sikerben”, Arad tíz napra történt visszafoglalásában 1944 szeptemberében. Abban a tíz napban, amikor Arad újra magyar volt, szintén összefogtak és agyonlőtték egypár zsidót, ám a város tízezres zsidó közösségének kiirtására már nem maradt idő.

⁴³ Nagysikerű turáni ünnepség Marosvásárhelyen. Székely Szó, 1943. március 9., 4.

⁴⁴ Két év börtönre ítélte a népbíróság Pethes Sándor volt főispánt. Magyar Nép, 1947. március 18., 2.

⁴⁵ Uo. A vádak alátámaszthatja, hogy Pethes még 1944 októberében is úgy keresett „erélyes” gazdatisztet birtokára, hogy kikötötte: „fajmagyarok előnyben”. Köztelek, 1944. október 8., 753.

Hanthy-Haidekker aztán harcoló alakulatával menekült Nyugatra, s az angol zónában került hadifogságba. A magyar kormány kérte ugyan a kiadatását, de ezt szerencsésen elkerülte, 1949-ben Kanadában telepedett le, biztos, ami biztos, ismét új vezetéknevvel, immár Halmay Károlyként. A nőverő hajdani huszár túl a hatvanon újránősült, de sokra már nem vitte, kórházi takarítóként dolgozott, mielőtt az agyvérzés le nem döntötte a lábáról, s még három évig vergődött bénán, tehetetlenül, ágyhoz kötött keserű agóniában. Az emigráns csendőrlapok bensőséges bajtársi kegyelettel búcsúztatták.⁴⁶

Mondhatnánk a köznapi bölcseséggel, hogy utolérte a sors igazságtévő keze. Vagy csak a sors vak szeszélye? A történelem már csak azért sem az élet tanítómestere, mert tudományként a leginkább kínzó kérdésekre nem tud választ adni. A leghíresebb magyar történetíró, Szekfű Gyula szerint „minket átlagembereket, akik személy szerint nem nyúlunk be a világi dolgok forgásába, a múltból legelsősorban az a kérdés érdekel: miért van anynyi nyomor benne? Miért megy és ment mindig jól a dolga a hatalomnak, erőszaknak, elnyomásnak? A legelső kérdés, mely a múlt frázistalan szemléletén ajkunkra tör, a mi kérdésünk is, magyar kérdés: hol az igazság a történelemben?”⁴⁷ Vitéz Haidekker-Hanthy-Halmay Károly ugyan nyomorult véget ért egy torontói kórházi ágyon, de más go-

nosztevők korántsem bűnhődtek hasonló módon. Az 1919-es szekszárdi tömeggyilkosok közül legjobban a legelvetemültebb szadista járt. A Szekszárdon fehér ruhaszárító kötéllal hóhérkodó Bibó Dénest hiába ítélte halálra távollétében a Budapesti Népbíróság 1948-ban több száz saját kezűleg végrehajtott emberölés miatt – szekszárdi gyilkosságai az eljárásban nem is szerepeltek a vád részeként! –, az igazságszolgáltatás földi életében semmilyen formában nem érte utol.⁴⁸ Ágyban, párnák között, megbecsült és jómódú amerikai nyugdíjasként lehelte ki a lelkét az Egyesült Államokban. Jóval túl a nyolcvanon, 1980-ban. A fehérterror szinte minden alföldi és dunántúli helyszínén felbukkanó és többnyire saját kezűleg is gyilkoló 23 éves mérnök a katonai rádiótechnika nemzetközileg is számontartott szakembere lett az 1920-as-1930-as években. Majd bizalmas beosztású és magas rangú kémelhárító tiszt a magyar honvédelmi minisztériumban.⁴⁹ Bár a második világháború végén a nyilas kormánnyal Nyugatra menekült Bibó angol fogságba esett, az amerikai titkosszolgálati szervek nem csupán megmentették a kiadatástól, de kivételes műszaki felderítői tudását a maguk javára gyümölcsöztették a hidegháború idején. Nekrológja szerint 1955-től az *US Army Electronic Command* egyik vezetője volt, s bár

⁴⁶ Budapesti Népbíróság Nb 2859/1948/3 számú, 1948. augusztus 24-i ítélete BFL XXV. 2. b. 5495/1946. Bibó Dénes büntetőpere. 3–4.

⁴⁹ Dr. Agárdi Ferenc vallomása a Magyar Államrendőrség Politikai kirendeltségének Bűnügyi Osztályán 1946. augusztus 4-én. BFL XXV. 2. b. 5495/1946. Bibó Dénes büntetőpere. 36. Vö. Ritter László: A magyar rádiófelderítés a második világháborúban. Felderítő Szemle, 9. évf. 2010/2, 164.

⁴⁶ Házasságáról: Hadak útján, XV. évf, 175. sz. (1963. november), 16. Nekrológja: Halottaink. Bajtársi Levél, 1984/1, 6.

⁴⁷ Szekfű Gyula: Magyar katolikus történefeltölgás. In Uő: Nép, nemzet, állam. Budapest, Osiris, 2002, 108.

1968-ban nyugállományba vonult, műszaki és politikai tanácsait még ezután is igénybe vették. Nyilván nem ingyen.⁵⁰ Hol a történelemben az igazság? A Bibó névről többnyire egy másik Bibó neve ugrik be a történelem iránt érdeklődőknek. Mégpedig Bibó Istváné, Bibó Dénes majd tizenöt évvel később született másodfokú unokatestvéréé. A 20. századi magyar politikai gondolkodás legnagyobbja, az 1956-os forradalmi Nagy Imre-kormány szovjet tankoktól sem megrettenő államminisztere unokabátyjánál egy évvel korábban halt meg Magyarországon. Ugyanaz a totalitárius rendszer, amely a szőkevény Bibó Dénest hiába kereste halálra, menekülést nem kereső fiatalabb rokonát minden törvényt felrúgva életfogytiglani börtönbüntetésre, majd nehéz börtönévek után megrokkant egészségre s életfogytig tartó hallgatásra ítélte.⁵¹ Bibó István a békesség embere volt. Hol a történelemben az igazság? Szekfű Gyula úgy felelt erre, hogy „aki az igazságot keresi a történelem tényeivel kapcsolatban, az kénytelen legjobb esetben is önámító illúziókkal elégedni meg, melyeket a földi dolgok változékonysága tesz számára lehetővé. Hogy egy gonosz úton összeszedett gazdagság, emberi könnyekből összehordott hatalom és nagy állam egyszer csak összeomlik, gyakran egész váratlanul, az ilyen tény magában véve még távolról sem bizonyítja az igazság földi működését, inkább csak azt, hogy minden magán- és közhatalomnak előbb-utóbb

elkövetkezik a vége e földi térségeken.” Hab a tortán, hogy a „földi dolgok változékonyságának” jegyében a konzervatív Szekfű Gyula 1945-ben a kommunisták oldalára állt, a behódolást választotta, s az Elnöki Tanács tagjaként kapott dísztemetést 1955 júliusában.

Az 1945 után kiépült totalitárius rendszert nem zavarták a történelemfilozófiai banalitások. A kézivezérelt kommunista történelempolitika Szekfűtől csak a hűségnyilatkozatait idézte. A diktatúra magabiztos volt, s nem gondolt elkerülhetetlen végére – melyik zsarnokság nem hiszi örök életűnek magát? –, s miután a régi „hősökből” elítélt gazembereket csinált, nekilátott a régi rendszer elítélt „gazembereiből” saját hőseit megfaragni. Nem csak Budapesten, hanem a fővárostól távoli tolnai végeken is. A szekszárdi vármegyeháza ódon dísztermébe már 1952-ben felkerült egy hatalmas olajfestmény. A népi kollégista mozgalomból induló Sarkantyú Simon festőművész alkotása, a nagy spanyol alkotó Francesco Goya modorában festett, ugyan kevéssé sikerült, ám annál nagyobb méretű képe. Címe: *A szekszárdi direktórium kivégzése*.⁵² (A festmény egyik kisebb méretű változatát előzőleg a szocialista realizmus legfontosabb hazai seregszemléjén, a budapesti Műcsarnokban mutatták be, ahol Sarkantyú alkotásán kívül a Tanácsköztársaság történetét Ék Sándor *Rákosi elvtárs a salgótarjáni fronton 1919-ben* című festménye képviselte.) Ma már tudjuk, hogy Rákosi sohasem volt a salgótarjáni fronton,

⁵⁰ Barátosi Bibó Dénes volt m. kir. alezredes, aranysarkantyús vitéz. Hídfő, 1980. szeptember 22.

⁵¹ Horváth Attila: Bibó István és társai koncepciósi pere. Világosság, 2013/2, 99.

⁵² Szeri Árpád: *Eltűnt egy kép*. Tolna Megyei Népújság, 1990. augusztus 11., 5.

Sarkantyú tehát egy elképzelt pillanatot örökített meg vásznán, ahogy Bertók Róbert és Bertók Róbertné összeölelkezve, elszánt arccal és kitárt kebelrel, dacosan és megdicsőülve fogadják a rájuk vezényelt sortűzet, amelyet egy pocakos, kopasz, szinte karikatúraszerű alak vezényel.⁵³ A mondanivaló világos volt, sőt bántóan didaktikus: glóriát fenni a fehérterror áldozatai fölé, s bár a festmény olyan jelenetet örökített meg suta nagyotmondással, amely ténybelileg hamis volt, hiszen Bertókot és Bertóknét nem egyszerre végezték ki, ez nem állt a „szocialista realizmus” akkoriban egyedül üdvözítő győztes útjába. A korabeli kritika szerint az „előremutató” alkotás a „végsőig küzdő törhetetlen kommunista hősök lelkierjét kívánja érzékeltetni”.⁵⁴ A komor témája ellenére szinte majálisrőzsaszínben fürdő festmény még csak szerény kezdete volt az 1956 után kibontakozó igazi Tanácsköztársaság-kultusznak, amely elsősorban azt a célt szolgálta, hogy a gyilkos megtorlással hatalomra került kádári rendszert az

1919-es fehérterror feletti győzelemmel legitimálja. „Az ellenforradalom megbukott... Ez a küzdelem forradalmár életek és sorsok olyan tragédiai árán vezetett sikerre, amelyek ezt a harcot a történelem monumentális drámájává magasztosították.”⁵⁵ Ezek a patetikus szavak egy korabeli jogtörténeti tanulmányból valók, de bármilyen politikai ünnepségen elhangozhattak volna 1957 és 1989 között. Bertók Róbertné boldogtalan árnya ebben a keretben léphetett be a „monumentális drámába”, s tragikus alakja köré a következő évtizedben szocialista mítoszok fonódtak, róla és a vele együtt kivégzettekről utcákat neveztek el. Több szocialista brigád is felvette a nevét, köztük a helybeli Patyolat fehérenemű-tisztító egysége. A korszak sokat foglalkoztatott kommunista szobrása, a görög-magyar Makrisz Agamemnon grandiózus köztéri szobrot készített róla. A *Mártírok emlékműve* lobogó hosszú hajjal, karcsú, izmos derékkal ábrázolta a kövérkés Bertóknét, s a lendületes alkotás kőtalapzatán a többi szekszárdi kivégzett neve is fel volt tüntetve. A kivégzés egykori helyével szemközt, a múzeum előtt helyezték el, ott, ahol korábban a két világháború között felállított, trianoni fájdalmat ábrázoló országzászló állt. Amit már 1946-ban siettek eltakarítani.

Aztán a dicsőséges vörös múlt és emlékművei is megöregedtek. Amikor a hetvenes években 1919 öröksége kezdett unalmas konzervigazsággá aszalódni, megpróbálták

⁵³ A színes festmény fekete-fehér reprodukcióját l. még Szabad Művészet, 1953/2, 69.

⁵⁴ Németh Lajos: A pozitív hős ábrázolásának néhány problémája (A Magyar-Szovjet Barátság Hónap keretében elhangzott előadás). Szabad Művészet, 1953/2, 70. Vö. Bencze László véleményével: „Sarkantyú Simon képeinek is nagy érdeme, hogy viszonylag kis méretben, eszmeileg is, művészileg is pozitíven, ha nem is hibátlanul oldotta meg a témában felvetett gondolatot. A tömeg tömegnek hat, szerves egésznek és jól kapcsolódik a tragikus konfliktus magjához. Nagy kár azonban, hogy éppen a konfliktus, a kivégző egység és parancsnoka és az utolsónak maradt két halálra szánt hős festőileg nem koncentrált középpontja a képnek. A túl villogó felhő és a szinte majálisrőzsaszínben fürdő tömeg világos foltjai elvonják a szemlélő figyelmét; kellemetlen pszichológiai momentum a két kisgyermek bevonása. Uo. 86–87.

⁵⁵ Sík Ferenc: Jogi megtorlás a Tanácsköztársaság politikai szereplői ellen Magyarországon (1919–1921). Jogtörténeti tanulmányok III., Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974, 70.

Bertóknét a női emancipáció korai előfutárává megtenni. Ahogy a kor-szak népszerű képes hetilapjának, az *Ország-Világnak* a cikkírója megfogalmazta: „...a társadalmi forradalmat megelőzte Dezső Mária egyéni forradalma. Első férjétől korábban elvált. Bertók Róberttel a Tanácsköztársaság ideje alatt kötött házasságot. Bertók Róbert a szekszárdi direktórium gazdasági hivatalának vezetője volt. Szerelmük gyönyörű, rövid ideig tartó és tragikus végű volt, mint maga a Tanácsköztársaság.”⁵⁶ (Álljunk meg ismét egy pillanatra! Ha nem lett volna tragikus a vég, akkor Bertók Róbertné házassági drámájából akár Molnár Ferenc-i komédiát is lehetett volna írni. Az 1918-as válóperes dokumentumok részletes leírása szerint első férjével, Boldy Lipóttal való házasságának felbontására – a feleség vétkességének megállapítása mellett – azért került sor, mert a katonai szolgálót teljesítő kereskedő férj nejét egy pesti körúti szállodában érte váratlanul tetten. Egy nyári hajnalon, lenge fehérneműben, egy szintén hiányos öltözetű idegen férfival édes kettesben. Nem mással, mint a később szocialista vértanúvá avanszált Bertók Róberttel. Ez utóbbi egy szál alsóneműben a ruhásszekrényből került elő, a kínos leleplezést pedig pofonok követték a felszarvazott férj részéről, amit a bíróság utólag érthetőnek nevezett döntésében, s nem szankcionálta. Ahogy azt sem, hogy a Dezső Mária vallomása szerint első férje házasságuk alatt többször verte és erőszakoskodott vele.⁵⁷ A szek-

szárdi Bovaryné rosszul végződött kispolgári drámájából a történelem faragott szomorú, szeszélyes, szocialista hőseposzt. Bertókné életének utolsó pillanatai, a tény, hogy kommunista hitvallás helyett katolikus hitvallást tett – mondanunk sem kell –, ekkor sem kerültek nyomtatásba, pedig az erről szóló levéltári anyag – ahogy kevésbé fennkölt válóperes aktája – ott lapult Bertókné mítoszfaragásra elkülönített személyi anyagában.⁵⁸ Fölösleges, zavarba ejtő részletek, amelyek nem illettek a Nagy Igazságba. S tulajdonképpen ma sem tudjuk, miért akart a sokat szenvedett zsidó nő keresztényként meghalni.

Eljött 1989 és a rendszerváltás. A diktatúra előre nem kalkulált vége. Az emberi könnyekből összehordott kommunista hatalom és pártállam összeomlott, a kortársak számára igazából egészen váratlanul. S miközben a Tanácsköztársaság sivár rutinná sekélyesedett hivatalos emlékezetét és rituáléit a gyors felejtés váltotta fel, a szocialista múlt évtizedeken át építgetett „emlékezeti helyei” egyáltalán nem tűntek el egy csapásra. Makrisz Agamemnon szobra ugyan egyre rosszabb állapotban rogyadozott a szekszárdi múzeum előtt, ám csak 2009-ben bontották le, s szállították el a „balesetveszélyessé lett” emlékművet Szekszárdról a budatétényi szobortemetőbe.⁵⁹ Egyúttal a trianoni gyásznapot a város ünnepnapjainak sorába emel-

zassági bontóper ítélete és részletes indoklás Bertók Róbertné hagyatékában. TML XXXV Gy /39.

⁵⁸ Kivonat a szekszárd belvárosi Historia Parochiana-ból. Fent apát sajátkezű jegyzete. TML XXV., MSZMP MB, Gy/a 39.

⁵⁹ Elköltöztött az emlékmű. Szekszárdi Vasárnap, 2009. október 11., 4.

⁵⁶ Némethi Györgyi: Ki volt ez az asszony? *Ország-Világ*, 1975/12. (1975. március 19.), 7.

⁵⁷ Az 1918. december 31-én írásba foglalt há-

ték, jelezvén, hol kell keresni a magyar fájdalom igazi fókuszát. A '19-es utcanevek szintén meglepően sokáig, egészen 2013-ig húzták, ekkor végre az összes „önkéntes rendszerekhez kapcsolódó személyről” elnevezett utca nevét megváltoztatták Szekszárdon.⁶⁰ Majdnem húszat. Bertók Róbertné utcájának neve Mészöly Miklós író nevét kapta meg, ami vitán felül jó választás volt. A megyeházán kiállított nyomasztó tematikájú festményt azonban már a rendszerváltás után közvetlenül elvitték. Talán azért olyan gyorsan, mert sorsát tekintve a politikai szempontok csak másodlagosak voltak. Az ómegyeháza díszterme ugyanis a legvidámabb barakká szelídülő kádárizmus idején leginkább már házasságkötő teremként működött. A jegyespárok pedig érthetően nem a *Kivégzés* című kép boldogtalan szerelmesei alatt kívánták kimondani a boldogító igent. Egy szó, mint száz, Bertók Róbertné kiment a divatból. Hiába voltak vágyai és bűnei köznapibbak, s hasonlítottak minden valószínűség szerint sokkal inkább kortársaiéra, mint a pszichopata Szamuely Tibor vagy Prónay Pál félelmetes vágyai és rettenetes bűnei, hiába szenvedett meg nem érdemelt kínhalált, emléke, mint a róla készült olajfestmény, a történelem

mellékszereplőinek hátsó kijáratán tűnt el, úgy tűnik, mindörökre. A történetírás legszebb feladata, hogy „holt papirtömegekből emberi arcokat hívjon elő, melyek emberi vágyakat, törekvéseket és szenvedélyeket fejeznek ki” – vélte Szekfű Gyula, de ez a Szovjet Marcsa néven gúnyolt fiatalasszonynak, Dezső Máriának nem adatott meg akkor sem, ha nevét Bertók Róbertnéként Szekszárdon utca viselte majd fél évszázadon keresztül.⁶¹ A múlt kútmélyébe tekintve, akarva, nem akarva, a jelen összetört tükörképét pillantjuk meg. A történelem fénytelen homályából csak akkor ragyog fel az értelem, ha valamiképpen mai gondjaink vagy reményeink elfelejtett eredőjét ismerjük fel benne. A múlt hulladéka, a történeti adatok száraz törmeléke csak az emlékezet ereje révén lesz történelemmé. A „reménnyé vált emlékezet” – amelyről Arany János írt Széchenyiről szóló gyászversében – ugyan nagy erő, de leginkább nagy erejű illúzió. Mert az emlékezet – jobban mondva a társadalmat keresztül-kasul behálózó emlékezetközösségek – szeszélyes gazdája a múltnak. A történetírás pedig ugyan szép mesterség, csak sajnos, mint minden az ég alatt, szintén esendő, s holtunkban sem tesz igazságot. Dezső Máriának bizonyosan nem.

⁶⁰ Közgyűlés: tizenkilenc utca kapott új elnevezést. Szekszárdi Vasárnap, 2013. június 2., 2.

⁶¹ Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi 1715–35, Budapest, MTA, 1913, 51.